

неї. Лише після такої зміни світу цінностей, якщо вони автентичні, почуття успадкованої відповідальності може стати відчутним.

Лешек Колаковський визнає такий спадок, усіляко накладаючи суттєву організаційну умову. Я процитую великий фрагмент із його есею про колективну відповідальність:

Чи можна домагатися, аби німці, народжені після війни або незадовго до війни, відтак сьогодні вже 60-літні, відчували відповідальність за злочини гітлеризму? А сучасні американці почували себе винними за рабство чи за винищення червоношкірих, англійці – за визискування дітей у вікторіанську епоху, а поляки – за релігійні переслідування у сімнадцятому столітті чи за жакливу політику щодо національних меншин в період міжвоєнного двадцятиліття? Напевно, відповідь буде така: ні, вимагати від інших цього не можна, але вимагати від себе можна і варто, бо це сприяє нашому духовному здоров'ю <...>. Особисто ми не відповідаємо за своїх предків, але якщо ми віримо в те, що нація – це

духовне й моральне ціле, що вона зберігає в історії свою ідентичність, хоча одні покоління вмирають, а на їхнє місце приходять інші, то, напевно, непогано вірити, що поряд з особистою відповідальністю існує ще й колективна, тобто відповідальність нації як неперервного цілого. (Переклад Роксани Харчук.)

Умову відмови від претензій до «інших», однак, психологічно важко виконати, оскільки нащадки жертв очікують від невинних спадкоємців злочинної ганьби бодай якогось акту спокути. За сприятливих обставин такі очікування збуваються, наприклад, у формі дещо інфантильних ритуалів «вибачення» і «примирення», які переважно так і не задовольняють обвинувачів. Мало сподівань знайти аргумент і переконати вірмен не вимагати від турків, аби ті визнали свою відповідальність за події столітньої давнини. Проте я хотів би наблизитися до погляду Колаковського в його переконанні, що в цій темі найголовніше не зрівняти рахунки (зрештою, переважно це в будь-якому

значенні неможливо уявити) і також не дочекатися акту співчуття (найчастіше вимушеного) та символічної компенсації. Найважливішим видається порозуміння із багажем власного спадку, з історією свого народу чи церкви.

Припущення, що Путін мав би вибачитися перед поляками за Катинь, наївні, але факт залишається фактом, що росіяни як народ (не враховуючи жменьки непокірних інтелектуалів) здаються далекими від того, щоби визнати неприкрашену правду про свою історію, про незлічені власні та чужі жертви їхніх злочинних правителів. Вони повинні зробити це не для нас, а для самих себе. Так само й досі не згаслий польський антисемітизм, його жертви і моральні наслідки вже є справою не поляків і євреїв: суть справи у відсутності відваги самих поляків визнати неприкрашену історичну правду, після якої час прийняти відповідальність без дріб'язкових вивертів. Ми повинні це зробити передовсім як учителі.

*«What the past is for». Дякую Александрові Смоляру за наданий мені інтернетний запис цієї публічної лекції.

5 листопада 2003 року Колаковський у промові під назвою «Навіщо потрібно минуле»*, виголошеній у Вашингтоні з нагоди вручення йому Ключівської премії, казав так:

Ми мусимо привласнити історію, немов свою власну, її жак і потворність так само, як і красу й славу; її жорстокості й переслідування так само, як і прекрасні витвори людського розуму та рук. Мусимо зробити це, якщо хочемо знайти відповідне нам місце у всесвіті й знати, ким ми є і як маємо діяти.

Антиномію особистої відповідальності й відповідальності колективної неможливо усунути. Окрема людина, якщо вона елементарно обізнана, є суверенним суб'єктом моралі й водночас членом спільноти, який підлягає її законам, хоч би хто їх установлював. Сама в собі вона має світло і рухається навіпамакки. Урок Лешка Колаковського – це урок життя і мислення у світі, як він сам казав, «дірявому», й у стані повної непевності і непослідовності. □

Тези про надію і безнадійність

Лешек Колаковський

Стисло викладемо головні аргументи, що їх зазвичай наводять на користь твердження про *неможливість реформувати* комуністичну суспільну систему в її теперішньому вигляді. Твердження проголошує, що основною суспільною функцією цієї системи є утримання монопольної та неконтрольованої влади правлячого апарату; всілякі інституційні та фактичні зміни, що відбулися або можуть статися, не зачіпають цього основного принципу, якому підпорядковуються будь-які політичні й економічні починання владців; монополію деспотичної влади не можна усунути частково (що здається мало не тавтологією, позаяк монополія не може бути «частковою» за природою). Отже, всі майбутні зміни, які можна уявити, в рамках системи є неістотними і легко скасовуваними, бо їх не можна інституціювати без розпаду всього механізму. Задоволення основних сподівань і робітничого класу, й інтелігенції неможливе в рамках, що їх визначає головна функція системи. Маємо справу з організмом абсолютного негнучким, позбавленим механізмів саморегулювання і здатним до змін тільки перед лицем раптових катастроф, які стаються час від часу, не залишаючи, однак, жодних слідів у фізіології цілого – окрім поверхових поступок і перегруповань у середовищі владних клік. Сталінізм у точному значенні цього слова, тобто кривава й абсолютна одноосібна тиранія, був найдосконалішим утіленням практичних засновків системи; пізніші зміни, зокрема, значне пом'якшення терористичної форми правління, хоч і важливе з погляду безпеки осіб, ні в

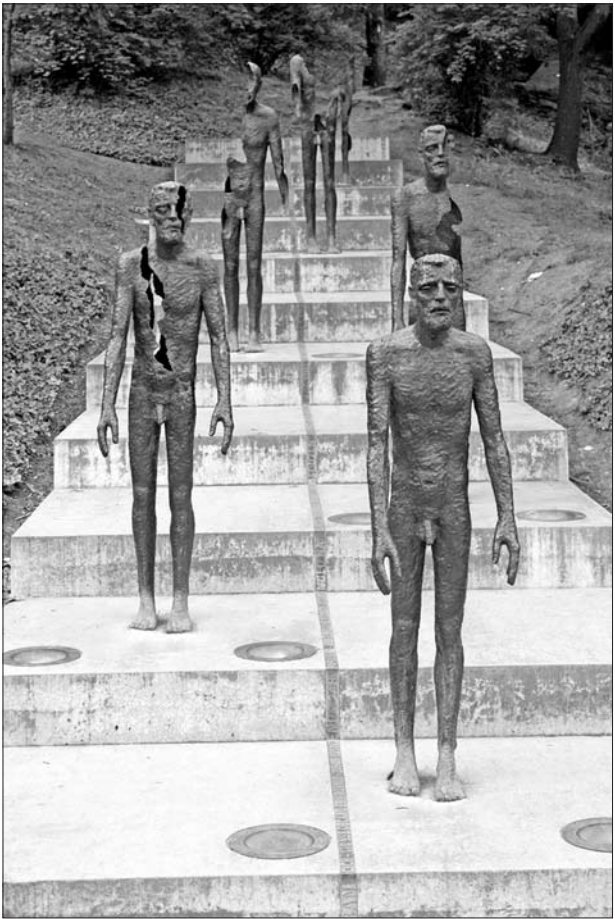
Leszek Kołakowski. «Tezy o nadziei i beznadziejności» (1971). Із польської переклав Костянтин Москалець.

чому, проте, не змінило деспотичної природи системи і не обмежило питома соціалістичних форм утиску та визиску. Позаяк основні функції цієї суспільної системи спрямовані проти суспільства, що його, своєю чергою, позбавлено будь-яких інституційних форм самозахисту, то єдина уявлювана переміна повинна мати характер раптового перевороту. Ба більше, такий переворот можна уявити тільки в масштабі всієї світової соціалістичної системи, оскільки, відповідно до загальновідомого досвіду, советську військову перевагу завжди використовуватимуть, щоби придушити будь-які місцеві революційні спроби. Наслідком такого перевороту мало би стати, згідно зі сподіваннями одних, соціалістичне суспільство, в сенсі, що його визначає марксистська традиція (тобто суспільне управління процесами виробництва і розподілу, яке створює представницьку систему), або, як сподіваються інші, перехід на західноєвропейську модель капіталізму, яка перед лицем економічного й ідейного банкруства соціалізму є єдиним вартим довіри шляхом розвитку.

А ось найважливіші особливості советської моделі соціалізму, через які, згідно з цією аргументацією, всілякі сподівання на її часткове, поступове чи здійснюване шляхом почергових реформ «вилюднення» мусять бути даремні (йдеться про «структурні» особливості, які можна виявити в усіх країнах, побудованих за советським зразком).

1. Того, що звикли називати «демократизацією» системи правління, неможливо уявити всередині цієї моделі. Адже політичний деспотизм і монополія владного апарату в сфері використання засобів виробництва, інвестицій, зайнятості й розподілу національного прибутку взаємно зу-

мовлені. Політична монополія владної олігархії ґрунтується на її позиції єдиного працедавця і єдиного розпорядника засобами виробництва. Тому кожен, хай недосконалий, але реальний рух у напрямку політичної

Меморіал жертвам комунізму (скульптор Ольбрам Зоубек, 2002, Прага)

демократії означає *часткову експропріацію* владного класу, котрий, не будучи законним власником засобів виробництва, має всі права та привілеї колективного власника. У цій фундаментальній царині будь-які відхилення від принципу є позірними: можна без шкоди дозволити робітникам дискусії, які стосуються їхнього підприємства, і можна дозволити, щоб комісії сейму, що його визначає партійний апарат, обговорювали деталі економічної політики. Всі рішення

так чи так ухвалюють одні й ті самі органи, що не підлягають жодному суспільному контролю, а можливі за певних обставин відхилення від їхніх бажань, виявлені в дискусіях, не мають значення, бо внаслідок

прискіпливого нагляду за інформацією вони не можуть набути форми суспільного тиску. Всі спроби реформ, що їх пропонують економісти, скеровані в напрямку, який значно послаблює монополію економічних рішень владного апарату, загрожуючи частковою експропріацією, а отже, вони не можуть бути успішні.

2. До природних тенденцій системи належить безперестанне редукування ролі експертів, особливо в економічній, соціальній і культурній політиці. Гро на експертів толерують остільки, оскільки вони не претендують на жодні права в ухваленні рішень, але навіть у такій, суто дорадчій функції, їх, як учить досвід, толерують неохоче, в міру можливості ліквідуючи або замінюючи імітованими тілами, за-

здалегідь підібраними за критерієм політичного сервілізму. Надання експертам хоч якоїсь справді вагомої ролі в ухваленні рішень так само було би зменшенням обсягу влади владного класу. Тому безпорадність, влада некомпетентних, марнотратство суспільної енергії та матеріальних засобів немовби вбудовано в механізм правління, і їх не можна вважати його тимчасовими дефектами, які можна усунути в майбутньому. Цей механізм не допускає, щоб суто «технічні»

критерії, не підпорядковані завданню утримувати й зміцовувати наявну владу, мали вплив на його функціонування.

3. Свободу інформації – необхідну умову належного функціонування і економіки, і освіти й культури – неможливо уявити без руйнування всієї системи влади, яка в умовах вільного перетікання інформації неминуче швидко загинула б. Але, що більше, нездійсненним є також проєкт замкненої інформації, доступної для владних кіл у дозах, що відповідають їхньому місцю в ієрархії влади. Інакше кажучи, правителі, тішачи себе щодо цього сподіваннями або навіть активно вимагаючи несфальшованої інформації для власного вжитку, неминуче залишатимуться дезінформовані і час від часу мусять ставати жертвами власної брехні. Щоправда, минули часи, коли Сталін давав собі раду з недостатньо рожевою статистикою, винищуючи статистиків, а відомості з колгоспного життя черпав у фільмах про колгоспи. Проте усунення карикатурного дезінформування не змінює факту, що дезінформування осіб, котрі перебувають при владі, також вбудовано в механізм. Виникає це щонайменше з двох обставин. По-перше, постачальниками закритої інформації найчастіше є ті самі особи, котрі на нижчих щаблях владного апарату несуть відповідальність за справи, про які інформують. Тому тут нормальним, а не винятковим явищем є те, що небажана інформація стає само-доносом, якого важко чекати в ширшому масштабі від людей, а також те, що за повідомлення бажаних відомостей винагороджують, натомість за небажані – карають. Ця система, звичайно, у природний спосіб поширюється на всі категорії інформаторів. Приклади покарання за повідомлення поганих новин незліченні й усім відомі. По-друге, нагромадження інформації про суспільне життя, не обмежене нічим, окрім прагнення з'ясувати фактичний стан речей, вимагало би залучити значний апарат, вільний від будь-якого політичного пристосування, що працював би в умовах цілковитої свободи збирання, хоч і не поширення, відомостей. Такий апарат був би не тільки неприродним дивоглядом у системі, але й становив би джерело політичної небезпеки, позаяк це був би організм, принципово непідвладний «ідеологічним» обмеженням і вільний від обов'язків догоджати. Понад те, значна маса інформації, зібраної в такий спосіб, неминуче посилює внутрішню напругу і конфлікти на вищих щаблях апарату, який користується нею, оскільки майже не існує цілком невинної інформації, а несфальшовані відомості про суспільне життя негайно використовують усі конкурентні групи або кліки, що прагнуть обійняти вищі посади, проти теперішніх посадовців. Отже, хоча загальне правило самонавіювання і самообману, на перший погляд, здається справою глупоти, насправді воно є одним із самозахисних механізмів системи. Справді, групи, котрі перебувають при владі, деколи платять за брехню, яку самі створюють, однак у підсумку ці витрати, які зміцнюють стабільність і безпеку влади, їм відшкодовуються (тим більше, що значна частина ви-

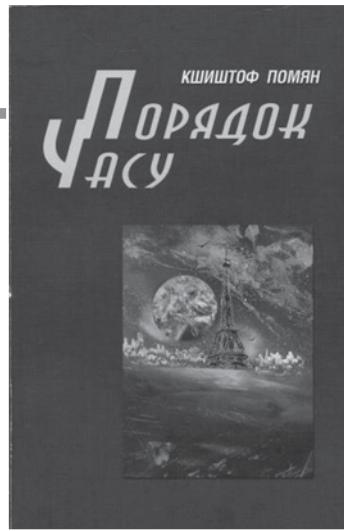
трат у результаті лягає на плечі суспільства).

4. Наступною особливістю соціалізму в його теперішній, советській версії, є неминуче розумове та моральне деградування апарату, котрий ухвалює найважливіші для суспільного життя рішення. Це так само спосіб дії політичного механізму, а не наслідок злої чи доброї волі осіб при владі. Цей механізм створює строго однонапрямкову залежність усередині ієрархії, що є наслідком монополії влади; тим самим, як і в усіх деспотичних системах, позитивними рисами в особистій кар'єрі (тобто рисами, що полегшують сходження ієрархічними щаблями) стають сервілізм, боягузтво, брак ініціативи, готовність до послуху перед начальниками, готовність доносити, байдужість до суспільної думки та публічного інтересу. Негативними рисами, навпаки, стають здатність до ініціативи, піклування про загальні справи, послуговування критеріями істини, доцільності й суспільної користі без озирання на інтереси апарату. Механізм влади спричинює природний негативний добір керівних кадрів у всіх сферах владного апарату, а в партійному апараті найбільше. Чотирнадцятилітнє правління Гомулки в Польщі надзвичайно яскраво підтверджує цю істину. Його винятково характерною особливістю було систематичне витіснення компетентних і наділених ініціативою людей на користь боягузливих і покірливих посередностей. Процес, що відбувався від березня 1968 року: масова підтримка неуків, донощиків або й просто бандитів («вторгнення блощиць», як це називали у Варшаві), – був тільки прискоренням та інтенсифікацією явищ, що тривали вже багато років. Як і в усіх справах на світі, можна і в цій царині навести винятки, але надто нечисленні. Часом у моменти кризи спостерігаємо зворотні процеси, однак вони не скасовують засадничої тенденції системи, що природно мусить трактувати компетентність та ініціативність як ворожі їй явища. Різні складники керівницької машинерії підлягають цьому процесові контрелекції неонаковою мірою, тому в багатьох галузях економічної та промислової адміністрації завжди можна знайти чимало компетентних і активних осіб, що вперто розбивають собі голови об мур байдужості, страху і нездарности, яким оперезано партійний апарат. Однак найменше їх можна знайти в тому-таки партійному апараті й у його політичних та пропагандистських відгалуженнях, де найбільше тріумфує принцип добору найгірших.

5. Деспотичні форми правління з необхідності продукують попит на перманентну чи принаймні періодично повторювану агресію. Про те, що війна є могилою демократії, відомо від давніх давен. Із тієї ж причини вона є союзницею тиранії. За браком зовнішньої війни подібні функції виконують розмаїті форми внутрішньої агресії, мета яких полягає в збереженні безперервного стану загроженості й підтримці психозу обложеної фортеці, бодай за допо-

могою найштучніших засобів і найілюзорніших ворогів. Поновлювані акти брутальної агресії проти чергових груп населення, вибраних відповідно до найрізноманітніших критеріїв, є аж ніяк не наслідком божевілья, а природженою функцією механізму влади, який не може обійтися без смертельних ворогів, що чигають на його найменшу слабкість, позаяк тільки так він здатний забезпечити собі бажану мобілізаційну готовність. Тих ворогів продукує власна винахідливість, бо акти поновлюваної агресії вже напевно створюють ворожість і опір переслідуваних, моделюючи якраз ту ситуацію, що мала бути підставою для репресій. Отже, репресивна система має здатність саморуху, а одні акти внутрішньої агресії створюють потребу наступних.

6. Той самий принцип монополістичної влади створює необхідність безупинно працювати над дезінтеграцією суспільства і руйнуванням будь-яких форм суспільного життя, що їх не декретує владний апарат. Позаяк суспільні конфлікти аж ніяк не усувають, а тлумлять репресіями та приховують за допомогою ідеологічної фразеології,

Кшиштоф Помян Порядок часу

Переклад з французької,
післямова і примітки
Сергія Йосипенка

Київ: Український Центр духовної
культури, 2008

Охопити час у всій його невловності й незворотності, осмислити темпоральну архітектуру історії намагався не один філософ і не лише філософ. Тож і сучасний польсько-французький історик Кшиштоф Помян ішов торованим шляхом, систематизуючи знання багатьох попередників і відкриваючи нові перспективи філософії історії. А предметом його фундаментального дослідження стала не ідея часу, а сам час, як його препарує як історіософія, так і теологія, фізика, біологія, палеонтологія, психологія, лінгвістика, герменевтика тощо. Кожен розділ книжки – компактна і водночас містка наукова стаття; всі ці тексти спершу автор писав для італійської «Енциклопедії Ейнауді».

Помян упорядкував час, простеживши його зв'язок із усесвітньою історією та історією глибоко суб'єктивною, на рівні індивідуального переживання реальності. Автор наголошує, що минуле, теперішнє та майбутнє світу не може бути компетенцією самої хронософії, тому тут не можна обійтися без допомоги інших

вони шукають найрізноманітніших шляхів вираження, а це також стає причиною того, що найневинніші форми суспільної організації, котрі не перебувають під поліційним наглядом, можуть справді перетворюватися на опозиційні осередки. Звідси прагнення «одержавити» будь-які форми громадського життя, звідси безперестанний тиск, спрямований на деструкцію всіх спонтанних суспільних зв'язків задля примусових псевдозв'язків із їхніми негативними та руйнівними функціями, що не репрезентують нічиїх інтересів, окрім інтересів панівного класу. Система потребує ворогів, але смертельно боїться будь-якої форми організованої опозиції; вона хоче мати тільки тих ворогів, яких сама визначить і яких долатиме за правилами, які сама встановить. Природною потребою деспотизму є залякувати людей, водночас позбавляючи їх засобів організованого опору. Одне зі знарядь цієї мети – зробити карне законодавство зумисно каламутним і багатозначним, щоби якомога більше громадян могли почуватися злочинцями, а масштаб актуальних репресій не обмежувався точними правовими окресленнями,

наукових дисциплін, а також мистецтва. До слова, до XVII століття й історію вважали якраз мистецтвом, не наукою. Величезний перелік мислителів, працями яких видатний історик послуговується в своїй книжці, вражає не менше, ніж те, що проштудіював їх Помян мовою оригіналу. Св. Тома Аквінський, Джорджо Вазарі, Ібн Халдун, Рене Том, Карл Маркс, Вільгельм фон Гумбольдт, Арнольд Тойнбі, Люсьєн Февр, Фернан Бродель, Кльод Леві-Строс, Анрі Пуанкаре – у книжці ніби точиться дискусія між найвидатнішими умами людства, між минулим, сучасним і майбутнім. Можна із великою вітхою сконстатувати: в цей спосіб авторові опанувати час вдалося.

Грандіозне Помянове дослідження наскрізь просякнуте екзистенційними питаннями, найпростіше з яких: що таке час і хто дав йому чітке і правильне означення. Наприклад, Анрі Бергсон свої пошуки відповіді підсумовує лаконічно: або час є винаходом, або нічим. Натомість Альберт Айнштайн у висновках відносно виваженіший: нема часу філософів, існує тільки психологічний час, відмінний від часу фізиків, отже, свідомість і годинники, все. Помян також дошукується спрямування часу, чи воно визначене раз і назавжди, чи не є постійним. Коли Генрі Мельберг розглянув фундаментальні фізичні теорії, то виявилось, що вони не містять жодного закону, який надавав би часові незворотного напрямку, отож, стріли часу немає. Якщо і так, то куди прямує людська історія і її час, чи можливо, що ці речі не піддаються раціональній логіці й тут немає місця впорядкованій системі, попри те, що сама назва книжки стверджує протилежне? Дискусія несподівано дістає дуже цікаве продовження у післямові Сергія Йосипенка. Семантику історичних часів роз'яснює перекладач, доводячи: суб'єктивна свідомість часу стає моделлю самої історії, промовляють не факти, а їх інтерпретації.

Інна Корнелюк

улягаючи довільному маніпулюванню і довільним рішенням поліції та партії.

7. Владний апарат узагалі не має свободи у сфері прав, надаваних громадянам. Перед загрозою руйнування він не може цих прав розширювати, навіть якби в урядовців з'явилися такі наміри. Адже досвід учить, що поступки заради якихось демократичних прагнень, замість того, щоб викликати заспокоєння частковими здобутками, навпаки, стають нагодою збільшити тиск, який починає наростати лавинно, підважуючи цілісність політичного порядку. Суспільне поневолення настільки велике, а відчуття утиску і визиску таке потужне, що найменша тріщина в системі інституційованого насильства або найменші реформи, що обіцяють її послабити, негайно урухомлюють велетенські ресурси потаємної ворожості й потаємних бажань, загрожуючи вибухом, який потім неможливо опанувати. Тому важко дивуватися, що після численних досвідів навіть філантропія людей при владі (припускаючи, що вона можлива) не може вплинути на пом'якшення політичної та економічної неволі трудящого суспільства.

Ось такі найважливіші аргументи, що їх наводять на користь твердження, – згідного, зрештою, з духом

марксистської традиції, – що власне соціалістичну форму неволі не можна усунути частково, ані зредувати поступовими реформами; вона потребує одноразового тотального знищення.

Так от, я вважаю, що це твердження неправдиве, а проголошення його здається мені радше ідеологією поразництва, аніж революційним заклинком. Переконавання моє тримається на чотирьох головних засновках. По-перше, ми ніколи не спроможні наперед визначити межі гнучкості якоїсь суспільної організації, а дотеперішній досвід зовсім не підтверджує, що деспотична модель соціалізму абсолютно незмінна. По-друге, незмінність системи *почасти* залежить від того, наскільки люди, що живуть у ній, *переконані в цій незмінності*. По-третє, згадане твердження ґрунтується на ідеології «все або нічого», характерній для людей, сформованих у марксистській традиції, але нітрохи не підтвердженій наявними історичними доказами. По-четверте, бюрократичний соціалістичний деспотизм заплутався у внутрішньо суперечливих тенденціях, яких він не здатен довести до жодного синтезу і які неминуче послаблюють його тривкість, і ця тенденція зростає, а не спадає.

Всі згадані перед цим механізми, наявність яких, здається, виправдовує

«гріхом існування», потребує не лише того, що «є», – часом вона прозирає за межі наявного у вічне, виривається зі світу, несподівано з-бувається, «вибігає» у буття, проривається у Ніщо. Там людина подорожує ще не о-мовленим простором, на власний страх і ризик прокладаючи свій шлях у безодні, простуючи, за словами Ніколи Кузанця, у сфері мороку. Однак, наголошує автор, на цій дорозі можна натрапити і на справжнє світло, від якого годі відвернутися (недаремно ж він називає її шляхом свободи!).

З огляду на індивідуальність і неповторність досвіду таких мандрівок, на цей путівець, як у Гераклітів потік, неможливо ступити двічі, а розповіді поодиноких подорожніх про пережиті на ньому містичні осяяння не піддаються верифікації. І коли такий самотній прочанин (як-от не раз цитований тут автором Райнер-Марія Рильке), повернувшись звітти, все-таки намагається о-мовити побачене, почуте і відчуте під час цього зондування буття, йому просто бракує слів у мові, від початку призначеній описувати суще.

Книжку завершує найкоротший (лише на три сторінки), проте багатий на символіку есей «Кадиш за митрополитом Андреем Шептицьким». У ньому йдеться про читання 120(121)-го псалма та юдейської заупокійної і християнської поминальної молитов над могилою Митрополита у крипті собору Святого Юра у Львові. «Той, хто вірує, – зауважує Тарас Возняк про учасників тієї відправи, – зробив свою справу <...>, бо вірив, о гордине, що може вступитися за Слугу Божого Андрея». І тут залишається хіба додати, що той Псалом вознесіння прочани зазвичай співають під час сходження до Єрусалима небесного – того Світлого Града, який українська традиція ось уже четверте століття локалізує на київських пагорбах.

Віталій Пономарьов

думку, що соціалістичний деспотизм не надається, щоби його реформувати, справді працюють у цій системі, їх не раз зберігали на письмі, і вони доступні для наочного спостереження всім, хто живе у тій зоні. Вони виявляють природну тенденцію системи, основні форми діяльності якої спрямовані проти трудящого суспільства. Із цих спостережень випливає тільки те, що коли механізм бюрократичної влади функціонує без жодного опору з боку суспільства, він неминуче продукуватиме – в дедалі інтенсивніших формах – усі описані явища, ведучи точно до орвелівського зразка. Натомість із них не випливає, що ці тенденції не можуть мати противаги в русі опору, який здатен обмежувати й послаблювати їхню дію, ведучи зовсім не до досконалого суспільства, але до життєздатної форми соціалістичної організації. Реформістська позиція була б абсурдною, якби зводилася до очікування на добру волю класу визискувачів, філантропію апарату насильства або самочинну дію механізмів організації. Проте вона анітрохи не абсурдна, якщо розуміти її як ідею чинного опору, що використовує природжені суперечності системи. Всі описані особливості бюрократичного соціалізму однозначно свідчать про те, що він має вбудовані тенденції до невпинного розростання поліційних форм правління, до дезінтеграції та деморалізації суспільства, до закріплення економічної неефективності й до увічнення всіх цих суспільних рис, відомих кожному, які роблять життя трудящого люду мукою. Однак із цього, цілком загального, погляду, аналогічно діялося з капіталістичною економікою – такою, якою її аналізував Маркс. Усі природні тенденції цієї економіки, виробничі та соціальні, про які міркував Маркс, зовсім не були його довільною вигадкою, але спиралися на ретельне спостереження суспільства. Були вагомими причини вважати, що в капіталізм вбудовані неминуче дедалі сильніша класова поляризація, абсолютне зубожіння пролетаріату, прогрес спаду рівня прибутку, анархія та періодичні кризи перевиробництва, масове безробіття, зникнення середніх класів; що всі реформи, які можна уявити в рамках цієї системи, мають бути нетривкими, позаяк фундаментальні закони, що їх породжує «вовчий голод за додатковою вартістю» і які визначають цілісність виробничих процесів, не можна скасувати в рамках системи; тож справжній сенс реформ полягає в їхньому політичному значенні, а саме в тренінгу з боротьби й у зміцненні класової солідарності пролетаріату, необхідної в останній сутичці. Маркс, звісно, знав про всі протилежні тенденції, що послаблюють дію законів капіталістичного нагромадження, серед яких найважливішою (але не єдиною) є опір робітничого класу. Неможливо було, проте, кількісно виміряти сили цих тенденцій і проти-тенденцій у майбутній еволюції устрою; тому, хоча Марксові аналізи мали добре обґрунтування, його переконання, що «останні» закони капіталізму завжди виявлятимуться сильнішими всередині цієї системи, аніж опір визискуваних класів, було тільки виразом ідео-

логічної перспективи. Фактично ж обставина, що передбачення, котрі стосувалися і дедалі глибшої деградації та зубожіння пролетаріату, і все більшої виробничої анархії та криз, врешті не підтвердилися: ця обставина не була наслідком філантропії буржуазії або її моральної переміни. Вона була результатом багаторічної боротьби і конфронтацій, які змусили буржуазне суспільство визнати певні принципи соціальної організації як свої стійкі засади. Визиску аж ніяк не було усунуто, проте істотно обмежено у розвинених індустріальних країнах, а класи власників погодилися скоротити свої привілеї задля порятунку того, що можна було врятувати без руйнування суспільства.

Безумовно, такі аналогії задовольняють не повністю. Відомо, що соціалістична бюрократія навчилася з поразок буржуазії, якою небезпечною є будь-яка свобода об'єднань і свобода інформації. Через це опір утискові та визиску в системі соціалістичного деспотизму чиниться за гірших, ніж будь-коли, суспільних умов; жоден клас визискувачів в історії не розпоряджався таким обсягом влади. Однак ця концентрація становить джерело не тільки сили, а й слабкості, як демонструє вся післясталінська історія комунізму.

В суті речей, природа системи вимагає цілковитої концентрації керівного центру. Тому правдою є те, що влада Сталіна (і його місцевих зменшених подоб) була найдосконалішим утіленням принципів деспотичного соціалізму. Але й неможливість її повернути постає з неможливості узгодити дві цінності, однаково істотні для правлячого апарату: єдність і безпеку. Конфлікти конкурентів усередині апарату не можна узаконити без загрози руйнування всієї системи, бо таке узаконення означало би легалізацію фракційної діяльності в партії, що не надто вже відрізняється від багатопартійності. Однак групи, кліки і клани, що спонтанно виникають, відповідно до різних критеріїв добору та різних зв'язків інтересу, становлять неминучий продукт суспільного життя. Тому ідеалом є абсолютна тиранія одного самодержця, обмеженого розумово і морально настільки, щоб його не стримували жодні «абстрактні» принципи, але й достатньо спритного, щоби зірвати будь-яку кристалізацію груп в апараті за допомогою чергових убивств і чисток, ось так утримуючи інструменти правління в стані постійної плінності і страху. Та саме це виразно суперечить потребі безпеки цього-таки апарату, який (чому важко дивуватися) не хоче жити в становищі, коли кожен його функціонер, у тому числі члени секретаріату і політбюра партії, може за одну хвилину перебратися зі свого кабінету до підвалів поліції за одним кивком шефа. Тому перехід від єдиновладдя до олігархії, яку називають «колегіальним керівництвом», належить до найбільших інтересів правлячої машини і аж ніяк не є неістотним, хоча може здаватися, що для гноблених людей немає великої різниці, хто підписує документи, які обіцяють їм утисок: один чи десятеро. Олігархія, звичайно, не означає жодної «демократизації», хоча означає значне обмеження терористичних

Тарас Возняк Філософські есе

Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2009

Нова книжка львівського філософа, культуролога та головного редактора журналу «І» Тараса Возняка складається із п'ятнадцяти есеїв, написаних упродовж 1988–2008 років. Вони об'єднані сюжетами про взаємини розуму і віри, філософії та богослов'я, профанного і сакрального; у них ідеться також про до-віру людини до Одкровення і про її відчуття Присутності.

Книжка починається своєрідною критикою чистого розуму як знаряддя пізнання й оволодіння світом/сущим. Філософ виводить від Сократа і Платона й веде через Декарта аж до сьогодення ту інтелектуальну течію, що врешті-решт завела європейську культуру на «Манівці раціоналізму» (так він назвав свій другий есей). За Возняком, головним результатом розвитку цієї лінії думки стала інструменталізація самої людини, яка відтак утратила здатність здобувати відповіді на свої екзистенційні запитання й усвідомлювати цінність дару життя.

Але людина, попри її засадничу обмеженість сущим і обтяженість

форм правління; однак, окрім цього, вона означає серйозне порушення стабільності влади і її неминучу децентралізацію (як і раніш: не демократизацію), тобто закріплення позицій і розширення прав місцевих апаратів. Цей апарат уже не здатний запобігти прихованій фракційності й мусить створювати конкурентні тіла, які безупинно послаблюють його ефективність. Із другого боку, знову ж таки, рух опору є найправдоподібнішим і найефективнішим зовсім не тоді, коли утиск найдошкульніший і терор найсильніший, а навпаки, в моменти відносних послаблень, що їх викликає дезінтеграція владного апарату; цим влучним спостереженням завдячуємо Леніну. Щоправда, наявні нині апарати не такі сприйнятливі до ідеологічних потрясінь, як апарат сталінський, котрий через це втратив рівновагу після морального руйнування вождя; але вони здеморалізовані та хронічно хворі на внутрішні конфлікти суперницьких груп. Усі ці групи зацікавлені в тому, щоб суспільство не виявило їхнього існування, але затаювання в цій сфері ніколи не може бути цілком успішним – і воно зовсім безуспішне всередині політичної машинерії. Частковий параліч апарату стає тут невиліковним, природним шляхом проходять чергові ремісії та погіршення, оскільки його стабільність залежить від кількох самостійних чинників, спільну дію котрих важко, звичайно, передбачити. В цьому сенсі можна сказати, що вимушена ситуацією часткова «десталінізація» сталінізму запустила в дію механізм деградації влади, який уможливило ефективність руху опору. Іншими словами: допоки апарат стабільний та імунізований до політичних потрясінь, він може взагалі не рахуватися із незадоволенням населення. Але втративши цю стабільність, він мусить оплачувати зменшення страху перед вождем та власною поліцією безперестанним страхом перед суспільством, перед конкурентами, перед домашніми або закордонними начальниками, перед робітничим класом, перед інтелігенцією і навіть перед нечисленними групами інтелектуалів.

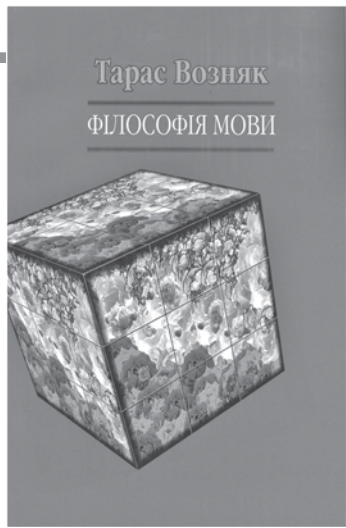
Наступною неусувною внутрішньою суперечністю бюрократичного соціалізму є конфлікт між попитом на радикальну зміну ідеології та неможливістю позбутися ідеології сталінсько-ленінської. На відміну від демократичних політичних організмів, які можуть покликатися на суспільний консенсус як на принцип своєї легальності, деспотизм, позбавлений представницьких механізмів, мусить неминуче мати в розпорядженні різновид ідеологічної «системи», бодай найнікчемнішої, щоби зберегти позірну легітимізацію свого існування. Жодна держава і жодна система влади не може обійтися без легітимізації, хай це буде спадщина королівської харизми чи вільні вибори. За відсутності цих двох можливостей легітимізація має ідеологічний характер; нею стає принцип, відповідно до якого партія, що перебуває при владі, втілює інтереси робітничого класу, а також усього народу, що держава – це частина великого світового руху робітничого класу, який зміцнив своє панування в певних частинах світу, очікуючи

на подальше. Як відомо, ідеологія виконує в цій системі влади зовсім іншу функцію, аніж у демократичних устроях, хоч би як жалюгідно звучали її засади при зіставленні з реальністю. Нині ідеологія в соціалістичному світі є для апарату обтяжливим горбом, якого він, проте, ніяк не може позбутися. Інтернаціональна фразеологія не-обхідна совєтським властям, оскільки це єдина легітимізація їхнього зовнішнього панування; необхідна залежній від них владі місцевій – як виправдання і їхньої залежності, і власної влади. Могло би здаватися, наприклад, що совєтські керівники можуть цілковито нехтувати не-панівними комуністичними партіями, котрих вони врешті-решт не хочуть підштовхувати до справжньої боротьби за владу, і що евентуальні розколи в тих партіях або їхні відхилення не мають політичного значення. На-справді це не так, бо цілковита і явна відмова від комуністичного руху в країнах, не підпорядкованих совєтському контролю, могла би мати успіх тільки завдяки відмові від принципів, котрі, власне, цей контроль виправдовують. Тому правителі стають жертвою власної ідеології разом із усім її безглуздям. Це парадоксальне явище, коли ідеологія, в яку практично всі перестали вірити: і ті, що велять її проповідувати, і ті, що заробляють на її проповідуванні, і ті, що змушені її вислуховувати, – надалі залишається справою смертельної ваги для існування політичної системи. Мертвий і вже гротескний витвір, званий марксизмом-ленінізмом, надалі висить на ший владних осіб, мов безнадійна пухлина, що сковує свободу рухів. Ця ідеологія в країнах совєтського блоку не має жодної переконливої вартості, про що урядовцям добре відомо; тому пропаганда, розрахована хоч на якийсь відгук у населення, а також у самій партії, дедалі менше покликається на неї, майже повністю зосереджуючись на ідеях державних і національних інтересів. Але саме ця обставина породжує нову суперечність у системі. Як відомо, окрім пропаганди артикульованої, в тих країнах існує пропаганда неартикульована, подеколи важливіша за першу, тобто певні ідеї або принципи, які неможливо просто сформулювати в промовах або в газетах і які, однак, треба повідомити населенню. У Совєтському Союзі це великодержавна ідея, слава великої імперії, що панує над велетенськими просторами земної кулі в більш або менш безпосередній спосіб. Імперська ідеологія, на відміну від офіційного марксизму-ленінізму, справді може розраховувати на певний успіх. Але в країнах народної демократії ця невисловлювана ідеологія є ідеологією страху перед совєтськими танками, прищепленою за допомогою найрізноманітніших засобів алузії. У цьому випадку неартикульована ідеологія, на відміну від артикульованої, може так само розраховувати на певний успіх у суспільстві; щоб переконати людей у тому, що російські вожді можуть жорстоко розправитися з кожним недостатньо слухняним протекторатом, справді не треба особливо витончених аргументів. Обидві неартикульовані ідеології – центральна і периферійна –

до певної міри збігаються в наслідках, але розраховувати на цю збіжність як на міцну підставу панування було би надто короткозорою політикою; не тільки тому, що в обох випадках неартикульована ідеологія є не доповненням, а яскравим запереченням офіційної, але й тому, що вона може досягнути своїх наслідків – тимчасової пацифікації – тільки ціною увічнення і підсилення взаємних національних ворожнеч, що здається корисним у часи спокою, але в кризових обставинах стає вкрай небезпечним. Тим часом, немає іншого виходу, якщо владний апарат має зберегти бодай мінімальний контакт із суспільством.

Серед історичних жартиків Сталіна зберігся відомий вислів: «А скільки дивізій має папа?». Убогість цього запитання найдокладніше розкриває убогість політичної системи, яка втратила все, окрім дивізій (погоджуюся, що це немало), не вміє вірити ні у що поза дивізіями і навіть пишається цим як ідеологією здорового реалізму, безпам'ятна до того, що сама вона виникла завдяки лютневій і жовтневій російській революціям, які перемогли не силою дивізій, а силою морального розкладу царської імперії та армії. Ідеологічний параліч бюрократичного соціалізму стає дедалі ширшим і незворотнішим; чергові кампанії і наради партійних інстанцій

на тему «ідеологічної боротьби» можуть виробляти нові засоби репресій і залякування, однак вони не здатні запропонувати суспільству нічого, окрім тих самих нудотних фраз. Усі спроби відвернути це лихо йдуть у двох напрямках: націоналістичної фразеології або ж фразеології порядку та продуктивності; довкола цих гасел зосереджуються окремі фракції. Проте перша фразеологія має незначну вартість, бо принципове і центральне питання справжньої суверенності нації від природи становить для неї неподоланий бар'єр. Другий тип фразеології був би ефективним, якби міг запропонувати себе як можливу для виконання програму, що ґрунтується на «технократичних» засновках. Але «технократична» програма означає пріоритет критеріїв виробничої функціональності й технологічного поступу перед політичними цінностями і як таку її можна виконати тільки ціною чергових відмов владного апарату від обсягів наявної влади, тобто знову ж таки ціною згоди на поступову експропріацію панівного класу. Торкаємося тут чергової внутрішньої суперечності системи влади: не раз аналізованої суперечності між технологічним і виробничим поступом та системою політичної влади, яка цей поступ безперестанку гальмує. Ця суперечність підпадає під класичні

Тарас Возняк Філософія мови

Львів: Незалежний культурологічний журнал «Ї», 2009

Цю книжку Тарас Возняк писав упродовж 1986–2000 років у Львові, Чикаго, Амстердамі та Вашингтоні. У ній він розглядає та описує декілька «облич» мови – звісно, вдивляючись насамперед в українську.

Мова для філософа – це засіб творення світу через його «ви-говорення» та називання. За посередництва мови народ перетягує із буття до сущого потрібні йому змісти й значення і так окреслює, наповнює й облаштовує світ, відтоді належний тільки йому (цим народ, зауважує автор, дорівнюється Богу). Цей світ тримається мовою, він існує лише настільки, наскільки він омовлений, усталений та впорядкований нами, і ми в ньому також існуємо остільки, оскільки ми запитуємо і промовляємо, тож в онтологічному сенсі ми самі і є мовою.

Мова об'єднує народ у політичну націю – спільноту людей, що живуть у своєму єдиному світі-сущому. Вже тому мова є, за Возняковим означенням, політичним інструментом і політичним ресурсом, і якщо держава не боронить

своєї мовної території, її опановують мови сусідів.

Водночас мова – це також Дім буття (Гайдегер), мешканцями якого є її носії, а охоронцями – поети, філософи та пророки. Це вони регулярно розмикають рамки сущого, вириваються з наявного у безодню Ніщо і на тих шляхах переживають осяяння, саторі, удар «блискавиці Бога» (Гельдерлін). І саме завдяки спробам цих «посланців буття» (Гайдегер) опоетизувати і вимовити побачене й почуте там, «за краєм», суще/по-сей-бічне/часткове підживлюється та прирощується буттям/потойбічним/єдиним.

Нарешті, мова є, сказати б, знаряддям для витворення особистості і, нарівні з історичною пам'яттю, основою її ідентичності, тією сферою, в якій людина стверджує свою «такість». Але людина не розбудовує свого Дому буття власноруч – вона тільки успадковує мову від спільноти, яку вважає своєю. Власне, особистість і потребує цієї спільноти перш за все для того, щоб отримати від неї мову, привласнити її, користуватися нею у спілкуванні з іншими спадкоємцями-власниками, носячи її на собі, наче равлик мушлю.

За своєю природою людина приречена перебувати поміж словом, мовою, мовленням – і Логосом, невимовним, мовчанням. Натомість європейська культура, нарікає автор, на відміну від буддистської, мусульманської або юдаїстської традицій, хибує на багатослів'я та велемовність. Європейська людина постійно прагне о-мовити те «щось», яке стоїть за мовою, на яке мова лише вказує і про яке вона може свідчити. Ця людина знов і знову намагається висловитися, «вимовитись» і тим збутися – навіть коли розуміє, що її намагання, як наголошує Тарас Возняк, є «заздалегідь приреченою на поразку спробою переказати словами музику чи виразити музикою мовчання».

Віталій Пономарьов

Марксові дефініції, що стосуються капіталістичного виробництва, але вона ніколи не виявлялася так сильно, як в устрої, котрий принципово мав з'явитися передовсім задля того, щоб її усунути. Всі згадані перед цим особливості соціалістичного деспотизму з очевидних причин є потужними гальмами технологічного і виробничого поступу, фіксуючи стагнацію устрою. Але технологічний поступ (що не зводиться до створення військової техніки) і навіть ріст споживання (наперекір певним політичним вигодам, що їх дає загальна убогість населення і нестача елементарних речей) із різних причин цікавлять панівний клас; що більший загальний рівень розвитку, то важче досягнути досконалих результатів ув одній зі сфер виробництва, тобто мілітарній, трактованій як ізольована частина; очікування населення великою мірою залежать від зіставлення його становища з високо розвиненими країнами, чого неможливо уникнути, оскільки цілковите обмеження інформації з багатьох причин уже неможливе, а тому при стагнації або навіть незначному покращенні споживчої ситуації рівень суб'єктивної незадоволеності і незадоволення може зростати, і ніколи не можна передбачити, в якій точці він переступить поріг вибуху у зв'язку з

іншими обставинами; уникнути ситуації міжнародного змагання взагалі вже неможливо, навіть якщо воно нав'язує не вигідні ситуації, і умови цього змагання стають дедалі важчими. Тож правителі, запевняючи про своє прагнення технічного поступу і покращення матеріальної ситуації населення, назагал не розминаються зі своїми справжніми інтенціями. Інша річ, що ці інтенції суперечать другій групі інтенцій, яка стосується увічнення власної монополії на неконтрольовану владу в усіх сферах суспільного життя.

А проте, якщо цю суперечність неможливо усунути, це аж ніяк не означає, як, здається, сподівався Ісаак Дойчер, що соціалістична система «демократизуватиметься» під самочинним натиском технічного поступу. Суперечність між технологічним розвитком і системою політичного правління та економічного розвитку тільки тоді, коли проявляється як суспільний конфлікт: конфлікт між усіма верствами, зацікавленими в тому, щоби зберегти наявний механізм визиску, і робітничим класом та інтелігенцією, насамперед (хоча не лишень) інтелігенцією технічною і менеджурською.

Ці суперечності підсилює додаткова суперечність, що постає

з національного становища країн, залежних від совєтської імперії. Владний апарат зацікавлений зберегти цю залежність як гарантію власної позиції, але водночас він зацікавлений у тому, щоби її послабити, на користь розширення своєї свободи рішень. Ця ситуація породжує неминучу напругу в політичній машині, створюючи також пункт, у якому суспільний тиск може бути продуктивним. Національна суверенність не є достатньою умовою соціальної емансипації населення, що працює, однак належить до її очевидних необхідних умов. Страх перед братерським дулом зі Сходу не є, звісна річ, необґрунтованим, але його навмисно перебільшують як патріотичний спосіб притлумити найскромніші ревізії, а також як засіб переконати націю в абсолютній безнадійності всіх зусиль. Насправді мета Польщі або інших націй совєтської зони полягає не в провокуванні збройного конфлікту, а тільки в безупинному тиску задля послаблення залежності, яку тільки під тиском і можна послабити. Також у цій сфері мислення відповідно до принципу «все або нічого» є глибоким, і прийняття такого принципу означає згоду на «нічого». Ніхто не може бути аж таким заслпленим, щоби стверджувати, ніби немає жодної різниці між національною ситуацією Польщі та Литви, або що залежність Польщі зовсім не змінилася між 1952 і 1957 роками. Залежність і несuverенність мають, отже, градації, а різниці в ступені залежності мають надзвичайну вагу для існування нації. Функції гуманітарної інтелігенції і взагалі освітянської інтелігенції є ключовими в цій сфері.

Якщо польська нація чинила опір зусиллям русифікації та германізації в епоху поділів Польщі, то вона завдячує цим передовсім саме цій суспільній верстві. Якби її не було, нація опинилася б у тій самій ситуації, що й лужичани, які, щоправда, зберегли свою мову, але, позаяк вони майже не створюють оригінальної культури та власної інтелігенції, не мають багато шансів її зберегти. Польща як культурна цілість урятувалася завдяки тим, хто створив Комісію національної освіти, і тим, хто продовжував її справу, завдяки вчителям, письменникам, історикам, філологам, філософам XIX століття, які всупереч обставинам працювали над прирощенням спадщини національної культури. Чеська нація, що перебувала вже на краю культурної германізації, вціліла завдяки схожим, свідомим зусиллям своєї інтелігенції XIX століття. Ті, хто сьогодні придушує вільний розвиток національної культури, є ворогами Польщі.

Якщо я стаю на бік «реформістської» ідеї, це не означає, ніби я вважаю, що реформізм можна визначити як «легальний» засіб, на відміну від засобів «нелегальних». Таке розрізнення просто неможливо застосувати в ситуації, коли про те, що є легальним, а що – нелегальним, вирішує не право, а тільки довільна інтерпретація туманних законів, яку здійснює поліція та партійна влада. Там, де влада може, якщо захоче, арештувати і карати громадян лише за те, що хтось має неблагонадійну

книжку, за розмову на політичні теми в колі декількох осіб, за розповідання анекдотів і за невідповідні судження, висловлені в приватному листі, поняття легальності щодо політичних справ позбавлено сенсу. І навпаки: найкращим засобом, що протидіє фактичному переслідуванню таких «злочинів», є їхня масовість. Говорю тут про реформістську орієнтацію в тому значенні, що вірю в можливість результативних, часткових і поступових натисків, які чиняться в широкій перспективі, тобто в перспективі суспільного і національного визволення. Деспотичний соціалізм не можна вважати абсолютно негнучкою системою, адже таких систем не існує. Його здатність до певної пластичності виявилася протягом останніх літ хоча б і в такій важливій царині, як обсяг рішень, що підлягають владі офіційної ідеології. Обсяг ідеологічного панування значно зменшився: партійні чиновники вже не зобов'язані знатися на медицині краще за професорів медицини і на філології – краще за філологів. Як і раніше, вони знаються на літературі краще за письменників, це правда. Але в Польщі навіть у цій царині відбулися певні незворотні зміни. Обсяг втручання офіційної ідеології і далі залишається нестерпним, але істотно меншим, щойно ми згадаємо недавні часи, коли державна доктрина визначала ширину штанів, колір шкарпеток та істини генетики заразом. Хтось може сказати, що маємо справу з поступом від рабства до феодалізму. Проте ми не стоїмо перед вибором між цілковитим гниттям і повною досконалістю, а тільки перед вибором між згодою на гниття і безперервним зусиллям, спрямованим на збереження в національному житті вартостей і стандартів, які, зафіксовані одного разу, не дають себе легко повалити. Культурний погром 1968 року залишив масу розчарування, однак то була конфронтація, хоч правда, й неминуча, але за умов, що їх вибрав і накинув апарат насильства. Спостерігаємо, врешті, як у світі ламаються нерухомі ортодоксії, відкидаючи правила, табу, святині й вірування, що донедавна здавалися абсолютною умовою їхнього існування. Може здаватися, що аналогії із церковними змінами безпідставні, позаяк церкви не мають у своєму розпорядженні в'язниць і поліції. Проте церкви самі втратили засоби примусу завдяки тискові культурних перемін, а поліції систематично – і від початку світу – вводять себе в оману щодо власної всемогутності, намагаючись обдурити інших, оскільки утримують силу лише доти, доки інші вірять у їхню всемогутність. Перед лицем сильного суспільного тиску поліція врешті виявляється безсилою, а страх тих, хто живе за рахунок поширення страху, стає більшим, ніж страх переслідуваних.

Бюрократичний соціалізм утратив ідейну базу. Попри всі звірства сталінізму, сталінський апарат, принаймні в країнах народної демократії, був незрівнянно залежніший у своїх діях від ідейного зв'язку із системою, аніж теперішні апарати. Може здаватися, що цинічний апарат, члени якого вимірюють досягнення соціалізму власними привілеями та кар'єрою, ефективніший, бо позбавлений об-

Тарас Возняк Феномен міста

Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2009

Класичне центральноевропейське місто бачиться львівському філософу точною згущення та ущільнення простору, «машиною для життя і комунікації», осередком культури, торгівлі та виробництва, символічним світом, центром генерації сенсів, зрештою – захищеним мурами місцем, де саме повітря робить людину вільною. Звісно, таким для автора є насамперед Львів.

Є міста вічні, неначе їх вигадав і примхливо витворив Бог, – Рим, Єрусалим, Київ. Є міста, що їх в історичному часі заклали земні володарі: Львів – князь Данило Галицький, Вільнюс – князь Гедимін, Тбілісі – цар Вахтанг I Горґасалі. Є також, за висловом автора, «міста-парвеню», що вирости при корчмі на перетині шляхів, при бухті, копальні, заводі: Нью-Йорк, Новополоцьк, Комсомольськ, Донецьк. А є ще la citta ideale – «ідеальні міста», осаджені їхніми власниками «на сирому корені», збудовані на порожньому місці за проектами професійних архітекторів: італійські Пальманова та Сфорцинда,

польське Замостя, українські Жовква, Шаргород і Броди.

Місто, наголошує Тарас Возняк, зазвичай засновували на святому місці та після символічної «праподії» – явлення святого, перемоги добра над злом. Воно мало чітко окреслену територію із сакральним центром на горі (собор Святого Юра у Львові, Софійський собор у Києві) і тричленну побудову по горизонталі та по вертикалі (Високий замок, середмістя, передмістя у Львові; Гора, Поділ, Плоске у Києві). Місто зазвичай складалося з рівновіддалених від центру, заселених самоврядними громадами різнорідних кварталів: латинський, руський/український, єврейський, вірменський, грецький, німецький. Місто мало свій підземний антипод – печери, катакомби, каналізація, інфернальний світ, відповідник Ахерона, Лети й Флегестона: у Києві – Либідь і Глибочиця, у Львові – Полтва, яку Богдан-Ігор Антонович «заселив» китами, дельфінами, тритонами та грифами.

Самоврядне, відкрите, вільне місто філософ уподібнює дереву: воно росте природно і спонтанно, на міському праві (найчастіше – на магдебурзькому), згідно з особливостями ландшафту та потребами городян, на основі їхньої співпраці та конкуренції. У «місті-дереві» будинки проростають із кількометрового культурного шару, вулиці ведуть до площ із соборами або ринком із ратушею, а мірилом міського середовища є людина. Саме тому радянська влада так ретельно викорчувувала кожне «місто-дерево», розбудовуючи на вивільненому місці «місто-матрицю» на взірць робітничої слобідки та заселяючи його вчорашніми колгоспниками. Цій тоталітарній практиці Тарас Возняк протиставляє «королівське мистецтво» вільних мурлярів – спорудження храму, розбудова досконалого міста, пізнання світу, виховання людини.

Віталій Пономарьов

тяжень і гальмування, не загрожений ідейними потрясіннями, здатний до довільних і блискавичних перемін і краще надається для маніпуляцій. Але це менш як половина правди. Такий апарат не тільки підводить у часи кризи і неспроможний витримати істотного випробування, не тільки більше схильний до саморозпаду через групівщину, але сам є симптомом відмирання системи, якій служить. Система, якої ніхто не захищає безкорисливо, приречена; цитую цю фразу з книжки Віктора Сержа про царську охоранку, фразу, якій не повірять жоден поліцай, допоки не втратить посади. Деспотичний соціалізм відмирає повільною смертю, що її описав Гегель; він здається незрушним, але занурюється в обважнілу нудьгу й заціпеніння, які урізноманітнює тільки загальний страх усіх перед усіма, страх, що знаходить вихід в агресіях. Втрата ідеї для цієї системи означає втрату сенсу існування. Звернімо увагу на невеличкі фразеологічні зміни: Сталіну з язика не сходило слово «свобода», коли тортури і вбивства заповнювали його імперію; сьогодні, коли вбивства припинилися, один тільки звук слова «свобода» піднімає на ноги всю поліцію. Всі старосвітські слова – «свобода», «незалежність», «закон», «справедливість», «правда» – обертаються проти бюрократичної тиранії. Усе, що є цінного і тривкого в сьогоднішній культурі націй, опанованих цією системою, виступає проти неї. Міжнародний комуністичний рух перестав існувати. Перестала також існувати ідея комунізму в советській версії.

Імовірно, що в умовах свободи вибору більшість польського робітничого класу й інтелігенції стала би на бік соціалізму, як стає на його бік нижчепідписаний. На бік соціалізму – це означає на бік суверенного національного організму, який встановлює контроль суспільства за використанням і розвитком засобів виробництва та розподілом національного доходу, а також за адміністративно-політичним апаратом, що працює як суспільний орган, а не пан, котрий має суспільство «на підмозі»; отже, на бік організму, що запроваджує свободу інформації та комунікацій, політичний плюралізм і множинність форм суспільної власності, пошану до критеріїв правди, ефективності й публічного інтересу, свободу професійних об'єднань, а також свободу від сваволі політичної поліції, як і карне законодавство, метою якого буде захищати суспільство від анти-суспільної поведінки, а не перетворювати всіх громадян на злочинців – щоб мати змогу всіх шантажувати.

Наскільки рух у напрямку такої суспільної форми можливий, чимало, хоча, звичайно, не вирішально залежить від того, наскільки суспільство вірить у те, що він можливий. Позаяк те, чим є певне суспільство, *почасті* залежить від того, чим воно є у власному уявленні, в суспільних змінах немає чистої можливості, прихованої в самих тільки матеріальних стосунках і незалежної від того, якою мірою вона є можливою усвідомленою. Тому також ті, хто в країнах соціалістичного деспотизму можуть бути ініціаторами

надії, заразом є ініціаторами руху, який робить цю надію реальною – оскільки в знанні суспільства про себе суб'єкт і об'єкт частково збігаються.

Думка, що теперішня форма соціалізму абсолютно незмінна і її може тільки вщент розбити одноразовий удар, що, отже, жодні часткові зміни фактично не є змінами щодо свого суспільного значення, легко надається для виправдання опортунізму і просто свинства. Адже, якщо це так, то жодні особисті або колективні ініціативи, що мають на меті протидіяти спотворенням нео-сталінського бюрократизму, жодна боротьба за збереження в цьому суспільстві поваги до правди, до компетентності, до ретельності, до справедливості й до розуму не мають значення; коротко кажучи, при такому засновку кожне індивідуальне свинство може шукати собі виправдання, позаяк його можна інтерпретувати просто як складник свинства універсального, котре «тимчасово» є неминучим і є не справою осіб, а результатом системи. Тому принцип неможливості реформ може служити за відпущення гріхів, завчасно відлене будь-якому боягузству, пасивності й кооперації зі злом. Обставина, що значна частина польської інтелігенції дала переконати себе в цілковитій негнучкості ганебної системи, в якій вона живе, безумовно несе значну частину відповідальності за гідну жалю пасивність, яку виявив цей прошарок у час драматичної атаки, до якої вдалися польські робітники в грудні 1970 року.

Найгірша послуга, яку можна зробити справі польської незалежності й демократії, – це зберегти в суспільстві традиційні націоналістичні антиросійські стереотипи. Російський народ, який пройшов найжахливішу в сучасній історії геєну, його владці й далі використовують як знаряддя імперської політики. Але він сам належить до жертв цієї політики більше ніж будь-хто інший. Попри певний ризик, що його передбачає роздмухування націоналізмів усередині «сфери впливів», ці націоналізми, особливо перед лицем занепаду реальної сили інтернаціоналістичної ідеології, становлять необхідне знаряддя, що його, згідно з найтрадиційнішими методами, використовують, аби утримати владу. «Дружба народів» в офіційній доктрині означає проголошення тостів на тему дружби та відвідини танцювальних колективів, щільно оточених поліційними нарядами. Справжня приязнь і порозуміння між народами, взаємна недовіра і ворожнеча котрих мають міцне історичне коріння, можуть зберігатися тільки в неконтрольованих контактах і обміні – а саме цього панівні верстви бояться найбільше. Польський антиросійський націоналізм силою природної реакції допомагає зберегти націоналізм великоросійський і сприяє триванню рабства обох народів. Прикро повторювати ці істини, котрі за часів весни народів були вже загальником для тодішньої революційної демократії, але треба їх повторювати доти, доки вони залишаються в силі. Ті, хто, замість сприяти знайомству і розумінню справжньої культури національної Росії, обмежується збереженням антиросійських стереотипів, є в Польщі мимовільними речниками влади, яка тримає в неволі обидві нації.

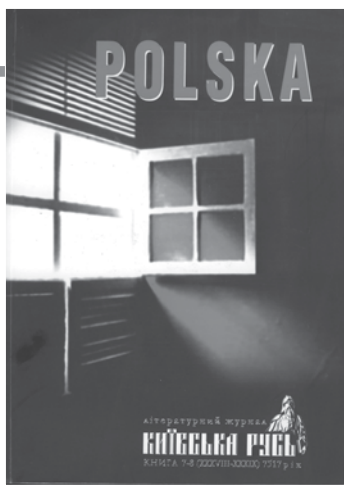
Попри військову могутність советської імперії і вторгнення в Чехословаччину, відцентрові тенденції всередині «блоку» неможливо стримати, й націоналістична корозія дедалі сильніше пожиратиме організм, позбавлений ідеологічної єдності. Жодна з націй не зацікавлена, щоби паливом цього розпаду була національна ненависть, що могло би закінчитися апокаліптичною бійнею. Можемо протистояти цій моторошній перспективі, тільки повертаючи силу традиційній і старосвітській ідеї братерства народів проти поневолювачів.

Підсумуємо. Всі описані внутрішні суперечності соціалістичного деспотизму завжди можуть мати розв'язок, спрямований у двоякому напрямку. Полишена власній інерції, серед мовчання і страху, ця система завжди і неминуче прямуватиме до таких розв'язань власних суперечностей, які збільшують, а не зменшують утилик, затягують, а не попускають петлю. Розростання поліційних методів правління не є наслідком збільшеного опору, а навпаки, наслідком його відсутності. Гнучкість цієї суспільної формації (гнучкість, меж якої ми не можемо визначити наперед) проявлятиметься в її ресталінізації, якщо забракне сил, здатних до спротиву; вона може проявитися в дусі, згідному з потребами суспільства винятково під натиском цього суспільства; це неспростовний урок, що напрошується в світлі нашого досвіду. Також ті,

хто вважає, що платять тільки незначними поступками за свій спокій, переконуватимуться, що ціна цього спокою стає дедалі вища; ті, хто платить тільки невинним, на перший погляд, підлабузництвом, завтра будуть змушені платити доносництвом за той самий товар; ті, що оплачують свої блаженські привілеї мовчанням перед лицем свинства, на яке можуть зреагувати, невдовзі муситимуть платити за ті самі привілеї активною участю в свинстві. Природним законом деспотизму є моральна інфляція, котра стає причиною того, що роздавач благ вимагає платити дедалі дорожче, якщо суспільний тиск не змусить його зробити знижку.

Ця перспектива, може, й не з веселих, але й не фантастична, на відміну від тих перспектив, що велять розраховувати на чудо, на зовнішню допомогу або на автоматичне саморегулювання скреготливого механізму, полишеного на власну безпорадність. Важливо, що засоби тиску є під рукою і в розпорядженні майже кожного. Вони полягають тільки у видобуванні висновків із найпростіших заповідей, які забороняють замовчувати свинства, шапкувати перед паном, виманювати подачки за покору та іншу такого ґтибу поведінку. Ми черпаємо право з власної гідності, щоби мати змогу вимовити старі слова «свобода», «справедливість» і «Польща» на повен голос.

1971

Київська Русь

7517 рік

книга 7–8

Polska

Культурний діалог між Україною та Польщею став за останні роки вельми насиченим. Однак варто зауважити, що залучені в цей діалог видавці й редактори опиняються перед, сказати б, викликом оригінальності. Бо часто-густо натрапляємо переважно на той самий список осіб, так чи так причетних до українсько-польської співпраці.

«Польський» випуск часопису «Київська Русь» привертає увагу вже тим, що поряд із добре знаваними авторами (Ольга Токарчук, Маріуш Щигел, Маріанна Кіяновська) бачимо імена менш відомих (Яцек Денель, Ясь Капеля, Сільвія Хутнік).

Зазвичай у таких випусках друкують матеріали, що торкаються тем і проблем, близьких для обох культур. Із фрагментів роману Яцека Денеля «Ляля» постає соковитий образ Києва злам XIX–XX століть; фрагменти роману Сільвії Хутнік «Базарниці», з одного боку, є дослідженнями жіночої психології, а з іншого – заторкують малоприємну для українців тему дрібного гондлю і контрабанди, що, на жаль, досі

асоціюється з українством на теренах Польщі, особливо у східних регіонах.

Варто застерегти, що деякі тексти можуть образити мовних пуристів, бо навіть у назві містять ненормативну лексику. Що, зрештою, не ставить під сумнів доцільність оприлюднення «Білої гарячки» Яцка Гуго-Бадера – оригінального (в сенсі нестандартного) й доволі репрезентативного для певної аудиторії твору.

Окрім сучасної прози і поезії, вміщено низку культурологічних і публіцистичних текстів, цікавих не лише під кутом зору прощання з минулим («Агорофобія після комунізму» Пьотра Пьотровського чи «Політика літератури або висолопленний язик» Пшемислава Чаплінського), а й оцінкою сучасної ситуації з проєкцією у майбутнє. Стаття Еви Томпсон «Про природу польських ресентиментів» приверне увагу насамперед тих читачів, які знайомі з книжкою дослідниці «Трубадури Імперії» і закидають авторці упереджене сприйняття «Чужих» і поблажливе ставлення до «Своїх». Цього разу Томпсон аналізує генезу національного почуття образи, і її стаття, вперше опублікована в інтернеті англійською мовою 2006 року і не призначена спеціально ані для польського, ані для українського читача, корисна для прочитання тут і тепер, бо дає ключ до розуміння багатьох явищ також і української культури та літератури.

В огляді «найпомітніших перекладів з польської останніх років» першою стоїть рецензія якраз на згадану книжку Еви Томпсон, насправді перекладену з англійської, але ця курйозна помилка не робить менш цікавою добірку, вже на сьогодні далеко не повну, з огляду на повсякчасне зростання кількості перекладів із польської.

Тетяна Дзядевич